

III. DYKUSJE

MAREK WALDENBERG (Kraków)

Niektóre modele rewolucji w dziejach myśli socjalistycznej* Zarys problematyki

I. Uwagi wprowadzające. II. Podstawowe zagadnienia. III. Model marksistowski sprzed pierwszej wojny światowej. IV. Model rewizjonistyczny. V. Model syndykalistyczny. VI. Model Lenina (po Rewolucji Październikowej). VII. Model „lewicowo-komunistyczny”.

I

Tytuł opracowania wymaga poczynienia trzech uwag wstępnych. Pierwsza dotyczy pojęcia „rewolucja”, które było, jest i będzie nader wieloznaczne. Należy ono do tych słów-symboli, o znaczenie których toczono szczególnie uporczywe spory. Wynika to przede wszystkim z następujących względów: 1. posiada wielki ładunek emocjonalny, który usiłują spożytkować różne ruchy społeczne; nie wahały się tego czynić nawet kierunki o zdecydowanie wstecznym charakterze, w tym — ruchy faszystowskie; 2. przyswojone zostało przez różne koncepcje historiozoficzne, odmiennie zapatrujące się na ciężar gatunkowy poszczególnych kategorii zjawisk społecznych i ich spór o znaczenie słowa „rewolucja” może być sporem o wagę określonych przeobrażeń; 3. coraz powszechniejsza jest skłonność do posługiwania się tym terminem dla oznaczenia wszelkich zmian dokonujących się względnie nagle i mających doniosłe konsekwencje (mówi się więc o rewolucji w tej czy innej gałęzi wytwarzania, w tej lub innej dziedzinie wiedzy lub sztuki, o rewolucji w modzie itp.).

Ta wieloznaczność występuje również w różnych nurtach myśli socja-

* Tekst jest referatem, który został wygłoszony na konferencji naukowej nt. „Państwo — naród — rewolucja”, zorganizowanej przez Komisję Myśli Społecznej i Politycznej oraz Komisję Historycznoprawną PTH, która odbyła się w 1976 r. w Lublinie.

listycznej, a nawet na gruncie marksizmu. Co więcej, nawet poszczególni autorzy używali tego terminu w odmiennych znaczeniach¹.

Odnotujemy tylko, że w różnych okresach i w różnych nurtach tej myśli częstotliwość występowania poszczególnych znaczeń, ich, jeśli tak można powiedzieć, „hierarchia” ulegały zmianom. Analiza tych zmian warta byłaby przeprowadzenia, tym więcej, że we fluktuacji tych znaczeń przejawia się nieraz ewolucja koncepcji ideologicznych i strategicznych.

Nie podejmując tutaj szczegółowej analizy różnych znaczeń interesującego nas terminu², ograniczam się do stwierdzenia, że aczkolwiek początkowo Marks, podobnie jak ogromna większość jego współczesnych, gdy używał słowa rewolucja miał przed oczyma przede wszystkim wydarzenia zapoczątkowane we Francji zdobyciem Bastylli w 1789 r., później jednak w literaturze marksistowskiej słowo to zaczyna nabierać także innych treści. Rzecz znamienna, że gdy Bernstein w swej „biblii rewizjonizmu” napisał, że w politycznym znaczeniu tego słowa rewolucja jest równoznaczna z powstaniem, z gwałtem dokonanym wbrew prawu napotkał zdecydowany sprzeciw nie tylko V. Adlera, który zwracał mu uwagę, że w ten sposób rozumie jeszcze rewolucję tylko kilku starych policjantów, ale także Róży Luksemburg i innych czołowych marksistów.

Spśród różnych znaczeń interesującego nas terminu, współwystępujących w literaturze marksistowskiej, za podstawowe uważam to — według którego w nawiązaniu do głównych tez marksowskiej teorii rozwoju społecznego, do przedstawionego w „Przedmowie” do *Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej* mechanizmu przekształceń formacji społeczno-ekonomicznych i do tezy *Manifestu Komunistycznego* o walce klas jako motorze rozwoju społecznego — rewolucją społeczną jest dokonujący się poprzez walkę klasową proces przejścia od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do innej, bardziej postępowej, proces, którego szczególnie istotną częścią składową jest rewolucja polityczna, to jest zmiana klasowego charakteru władzy państwowej.

To czysto materialne znaczenie rewolucji mam tutaj na uwadze. Przedmiotem niniejszego opracowania są koncepcje przejścia od kapitalizmu do socjalizmu i o tyle jest tu miejsce dla przedstawienia również koncepcji Bernsteina, postulującej stopniowe, ewolucyjne pozbawione gwałtownych wstrząsów, przekształcenia kapitalizmu w socjalizm.

Druga uwaga wynika z tego, że stosowany obecnie z upodobaniem w różnych naukach społecznych termin „model” używany jest również wielce niejednoznacznie. Na użytek niniejszych rozważań termin ten rozumiany jest szeroko i dość swobodnie, i mógłby być wzięty w cudzy-

¹ O znaczeniach pojęcia rewolucja w pracach Lenina pisałem w artykule *Leninowskie pojęcie rewolucji*, Państwo i Prawo, 1959, nr 4.

² Próbe ich typologii przeprowadziłem w pracy *Rewolucja*, Warszawa 1964.

słów lub zastąpiony słowem „koncepcja”, tym więcej, że systemy poglądów dotyczących przejścia od kapitalizmu do socjalizmu miały dość różny charakter. Niekiedy były to raczej projekty, niekiedy — prognozy, kiedy indziej — trochę projekty i trochę mity, czy wreszcie — uogólnienie doświadczenia historycznego służące formułowaniu prognozy. Te różnice pozostawały w związku z odmiennymi koncepcjami historiozoficznymi, zwłaszcza z odmiennym poglądem na istnienie prawidłowości rozwoju społecznego oraz odmiennym zakresem doświadczeń historycznych. Określenie „model rewolucji” jest jednak ostatnio używane coraz częściej.

Zaznaczyć też wypada, że koncepcje te różniły się między sobą także stopniem szczegółowości i że z reguły nie były to pełne, całościowe modele, a ich poszczególne elementy rozsiane nieraz w licznych publikacjach. Prezentacja rozwiniętych modeli rewolucji jest więc z reguły w niemałym, choć różnym stopniu, swoistym konstruowaniem ich przez historyka.

Trzecia uwaga dotyczy zakresu niniejszego opracowania. Ramy jego nie pozwalają na przedstawienie, choćby najbardziej syntetyczne, tych wszystkich modeli rewolucji, które ukształtowały się w toku 180 lat, dzielących nas od sformułowania przez Babeufa poglądów uważanych dość zgodnie za początek nowoczesnej myśli socjalistycznej. Zmuszony do dokonania wyboru ograniczam się do tych modeli, które ukształtowały się począwszy od przełomu XIX i XX w. do początku lat dwudziestych. Wtedy bowiem przedmiotem refleksji stało się wiele zasadniczych problemów dotyczących rewolucji, które po dzień dzisiejszy stanowią obiekt dyskusji, polemik i walk ideologicznych. Współczesna myśl socjalistyczna, w szerokim tego słowa znaczeniu, korzeniami swymi sięga właściwie do tych pokładów idei, które nawarstwiały się w szczególności w tym okresie. Wtedy też w następstwie powstania masowego ruchu robotniczego koncepcje te stały się ważkim współwyznacznikiem polityki partii socjalistycznych i w konsekwencji współokreślać zaczęły w doniosły sposób kształt najnowszych dziejów.

Ścisły związek z praktyką polityczną nadał kontrowersjom wokół koncepcji rewolucji szczególnie namiętny charakter. Świadczy o tym przebieg sporu, który u schyłku XIX w. doprowadził do podziału ideologicznego i politycznego na nurt rewizjonistyczny i marksistowski, określane wówczas często mianem „ortodoksyjnego marksizmu”. W jeszcze większym stopniu wystąpiło to w okresie wywołanego pierwszą wojną światową wzniesienia fali rewolucyjnej w Europie, kiedy spory te doprowadziły do trwałego rozłamu organizacyjnego w ruchu socjalistycznym i ukształtowania się jego dwóch nurtów, komunistycznego oraz socjaldemokratycznego. Zresztą problematyka ta rodziła kontrowersje również w łonie każdego z tych ruchów. W obu tych wielkich debatach uczestniczyli wszyscy czołowi działacze i ideologie ruchu robotniczego, poświęcając problematyce rewolucji wiele uwagi.

Aczkolwiek koncepcje te odnosiły się — co warto zaznaczyć — do rozwiniętych ekonomicznie krajów europejskich, specyfika sytuacji i właściwości ruchu partii robotniczych w poszczególnych krajach stawały się coraz bardziej znaczące w miarę tego, jak przestawały one mieć wyłącznie charakter partii „protestu”; nie ograniczały się już wyłącznie do propagandy i agitacji.

Skoncentrujmy się na 5 koncepcjach rewolucji:

1. właściwej marksistom na przełomie XIX i XX w., nawiązującej zwłaszcza do ostatnich prac Engelsa i rozwiniętej w toku polemiki z Bernsteinem;
2. formułowanej wówczas przez nurt rewizjonistyczny, w szczególności przez Bernsteina;
3. głoszonej w pierwszej dekadzie XX w. przez rewolucyjnych syndykalistów;
4. ukształtowanej przez Lenina pod szczególnym wpływem Rewolucji Październikowej;
5. właściwej tzw. „lewicowemu komunizmowi”, będącej głównie dziełem Pannekoeka i Gortera ³.

II

Ramy opracowania nie pozwalają jednak na całościowe wyczerpujące przedstawienie nawet tak ograniczonej problematyki. Pełna analiza wspomnianych modeli winna by ukazać ich strukturalizację, odsłonić centralną ideę (bądź centralne idee) każdego z nich, w decydującym stopniu determinującą pozostałe elementy modelu, oraz scharakteryzować wzajemne powiązania między jego częściami składowymi. Należałoby rozważyć, w jakim stopniu określony model rewolucji kształtował się pod wpływem prognoz dotyczących ewolucji społeczeństwa kapitalistycznego (np. coraz bardziej harmonijne funkcjonowanie ekonomiki kapitalistycznej czy potęgowanie się kryzysów gospodarczych, systematyczna, trwała demokratyzacja ustroju politycznego czy nieuchronność bądź bardzo wielkie prawdopodobieństwo, jego uwstecznienia, pokojowe rozwiązywanie konfliktów międzynarodowych czy nieuchronność bądź wielkie prawdopodobieństwo, wojny imperialistycznej), w jakim stopniu pod wpływem określonych wizji socjalizmu (np. natychmiastowe zniesienie, zlikwidowanie organizacji państwowej, ustanowienie pełnej demokracji dla wszystkich, ustanowienie dyktatury proletariatu), pod wpływem określonego pojmowania

³ Koncepcje rewolucji właściwe po pierwszej wojnie światowej nurtowi socjaldemokratycznemu niewiele różniły się od tych, które sformułował Bernstein. Później, w latach trzydziestych lewica socjaldemokratyczna usiłowała połączyć pewne elementy koncepcji marksistowskiej z przełomu stuleci z koncepcjami Bernsteina i z koncepcjami Lenina.

prawidłowości zjawisk społecznych, w szczególności mechanizmów życia politycznego, jak wreszcie interweniowały tu określone hierarchie wartości. Chodzi na przykład o to, czy poglądy na kształt państwa i społeczeństwa socjalistycznego determinowały preferencje w zakresie wyboru drogi do władzy, formy rewolucji (bezw warunkowe odrzucenie zbrojnej i nielegalnej drogi), czy też orientacja na określoną drogę do władzy (uznaną za jedyną z reguły lub za jedynie w danej sytuacji historycznej realną) pociągało za sobą wybór kształtu państwa socjalistycznego i koncepcje w zakresie tempa i form uspołecznienia środków produkcji. Bądź też czy pogląd na kształt państwa socjalistycznego był głównie rezultatem określonej hierarchii wartości czy też wynikał z wyobrażeń o mechanizmie przeobrażeń ekonomicznych i politycznych, które miałyby miejsce po zdobyciu władzy i o zależnościach między nimi?

Niezbędne byłoby też przedstawienie genezy określonych modeli, ukazanie ich związku z właściwościami szerokiego kontekstu społecznego i ideologicznego, w jakim tworzyły się one wraz z wpływem tradycji. Z drugiej strony całościowa analiza winna by odsłonić ich wpływ na praktykę ruchu robotniczego, funkcje przez nie spełniane.

W tym miejscu wypadnie jednak ograniczyć się do możliwie najbardziej syntetycznego odtworzenia wybranych modeli rewolucji. Ujęcie takie nie pozwala na uwzględnienie odcieni stanowisk i nie może być pozbawione pewnych uproszczeń.

Te — w różnym stopniu rozwinięte — modele składały się z twierdzeń ekonomicznych, socjologicznych o charakterze ogólnoteoretycznym, z konstrukcji teoretycznych, odnoszących się do bazy i nadbudowy ustroju kapitalistycznego, z prognoz dotyczących ewolucji tego ustroju, z prognoz, projektów i postulatów odnoszących się do okresu przejścia od kapitalizmu do socjalizmu, jak też z wizji społeczeństwa socjalistycznego oraz z mniej lub bardziej jawnie wyrażanych wartości etycznych i politycznych, i dyrektyw działania.

Koncentrowały się one wokół dwóch zasadniczych zespołów kwestii. Pierwszy odnosił się do problemu władzy państwowej i obejmował całą gamę poglądów dotyczących tego jak zdobyć władzę państwową, jaką nadać jej postać i jaki użytek z niej uczynić. Drugi odnosił się do problemu uspołecznienia środków produkcji.

Na pierwszy zespół składały się następujące zagadnienia.

1. Czy rewolucja oznaczać ma zburzenie władzy państwowej, czy jej zdobycie i jakie miejsce zajmuje opanowanie tej władzy przez proletariariat w procesie rewolucji socjalistycznej? Czy zapoczątkowuje ono ten proces, czy też dokonuje się na jednym z późniejszych jego etapów? Pytanie to wiązało się bezpośrednio z oceną roli przypisywanej władzy państwowej w realizacji przeobrażeń socjalistycznych.

2. Czy opanowanie przez proletariariat władzy państwowej będzie aktem jednorazowym, czy też dokonywać się będzie stopniowo, czy innymi sło-

wy, proletariat z klasy pozbawionej całkowicie władzy stanie się od razu klasą dysponującą pełnią władzy, czy będzie opanowywał władzę „po kawalku”? To zagadnienie pozostawało w ścisłym związku z kontrowersjami wokół problematyki dzielenia władzy państwowej i równowagi sił klasowych. Chodziło o to, czy władza państwowa jest z punktu widzenia jej klasowego podmiotu w ogóle podzielna i czy, w szczególności, może być przedmiotem podziału między proletariat a burżuazję, zwłaszcza podziału zrównoważonego, czy między stanem przewagi burżuazji a stanem przewagi proletariatu nie może lub nie musi istnieć okres równowagi sił klasowych. Stanowisko w tych kwestiach determinowało pogląd na sprawę koalicji rządowej partii proletariatu z partią lub partiami burżuazji, traktowanej w koncepcji Bernsteina jako wyraz częściowego udziału proletariatu we władzy państwowej.

3. Na czym ma polegać zdobycie władzy państwowej, na przyjęciu i stopniowym przekształceniu starego aparatu państwowego, czy też na jego zburzeniu? W przypadku zaś opinii głoszącej niezbędność zburzenia starego aparatu nasuwało się pytanie — czym ma on być zastąpiony?

4. Na jakiej drodze, w jakiej formie, nastąpić może zdobycie władzy państwowej bądź, ściślej mówiąc, jaka forma jest w istniejącej i dającej się przewidzieć sytuacji najbardziej prawdopodobna, legalnie czy wbrew obowiązującemu porządkowi prawnemu, pokojowa czy też przez zastosowanie przemocy?⁴ W przypadku uznania drogi legalnej i pokojowej za wykluczoną lub za bardzo mało prawdopodobną i orientacji na drogę nielegalną, nasuwało się kolejne pytanie — za pomocą jakiej formy walki klasa robotnicza może zdobyć władzę, jakie formy wchodzi w rachubę i jakie jest prawdopodobieństwo ich skuteczności?

5. Szczególnie w przypadku orientacji na drogę nielegalną doniosłego znaczenia nabierała problematyka odnosząca się do niezbędnych przesłanek podjęcia rokującej szanse powodzenia walki o władzę. Chodziło o przesłanki ekonomiczne, rozpatrywane zarówno z punktu widzenia ich wpływu na strukturę klasową, na liczebność i siłę klasy robotniczej, jak też z punktu widzenia możliwości skutecznego urzeczywistnienia — w przypadku opanowania władzy — przeobrażeń socjalistycznych. W przypadku przesłanek politycznych chodziło przede wszystkim o to, czy niezbędnym warunkiem podjęcia takiej walki jest uzyskanie przez ruch socjalistyczny poparcia większości społeczeństwa, czy też wystarczy poparcie większości klasy robotniczej, czy wreszcie zdobycie władzy jest możliwe także wówczas, jeśli znajdzie się dostatecznie dobrze zorganizowana, choćby niewielka, grupa rewolucjonistów, która zdoła wykorzystać sprzyjające okoliczności, nawet nie posiadając poparcia ani większości społeczeństwa, ani większości klasy robotniczej? W przypadku przesła-

⁴ Również termin przemoc występował w literaturze marksistowskiej w różnych odcieniach znaczeniowych.

nek kulturowych i psychologicznych problem polegał przede wszystkim na tym, jaki musi być stopień rozwoju kulturalnego klasy robotniczej, jej umiejętności i nawyków organizatorskich, jej świadomości i mentalności, by mogła zdobyć władzę i żeby była ona zdolna do tworzenia nowych, socjalistycznych struktur i form życia społecznego. Gdy mowa o przesłankach rewolucji socjalistycznej odróżnić należy zatem dwie kwestie, poglądy na przesłanki niezbędne dla zdobycia władzy i na przesłanki niezbędne dla jej utrzymania i dla dokonania przeobrażeń socjalistycznych w różnych sferach życia społecznego.

Kwestia przesłanek zdobycia władzy konkretyzowała się często w poglądach na sytuację rewolucyjną. Chodziło tu przede wszystkim o to, jakie są zasadnicze cechy sytuacji rewolucyjnej, w jaki sposób powstaje ona i czy stanowi ona niezbędny warunek opanowania władzy. A więc czy sytuacja taka tworzy się wyłącznie bądź głównie na skutek obiektywnych procesów ekonomicznych i społecznych, które nie mogą być wywołane przez ruch rewolucyjny, czy też ruchy rewolucyjne są w stanie w określonych warunkach sytuację taką stworzyć.

6. Jaki będzie klasowy skład obozu rewolucyjnego, czy rewolucja socjalistyczna będzie w zasadzie rewolucją czysto proletariacką i nie można liczyć na znaczniejszy udział w niej, w charakterze sojuszników, klasy robotniczej, innych warstw społecznych, czy też nie będzie ona z tego punktu widzenia „czystą”, stanowić będzie połączenie walki proletariatu, będącego podstawową i przewodnią siłą rewolucji, z walką warstw pośrednich, zwłaszcza chłopstwa i ruchów narodowowyzwoleńczych?

7. Z problemem form rewolucji i składu obozu rewolucyjnego wiązała się ściśle kwestia roli organizacji, zwłaszcza partii proletariatu w procesie kształtowania się przesłanek rewolucji w przygotowaniu i przeprowadzeniu walki o władzę. Wspomniany wyżej związek dotyczył przede wszystkim roli partii w przygotowaniu i przeprowadzeniu powstania zbrojnego oraz jej zadań wynikających z niejednorodności klasowej obozu rewolucyjnego. Problem ten wiązał się z zapoczątkowanym przez rewolucję francuską przeświadczeniem, że rewolucję można robić, że można nią w pewnym stopniu sterować⁵.

8. Jaki powinien być charakter władzy państwowej proletariatu, jej struktura, jej podstawowe zadania, dynamika jej przeobrażeń? Mieścił się tu szczególnie kontrowersyjny problem dyktatury proletariatu. Stanowiska w tej kwestii uwarunkowane były głównie wyobrażeniami o formie rewolucji, o stopniu dojrzałości poszczególnych przesłanek rewolucji, o składzie obozu rewolucyjnego, interweniowały tu też szczególnie wyraźnie określone wartości polityczne.

Kolejne zagadnienia związane były z problemem uspołecznienia środków produkcji.

⁵ Por. referat prof. Baszkiewicza, wygłoszony na konferencji.

9. Znaczenie przypisywane temu uspołecznieniu, czy stanowi ono centralny element przeobrażeń socjalistycznych, czy też najistotniejsze znaczenie posiada społeczna kontrola nad środkami produkcji, mająca na uwadze dobro społeczeństwa i możliwa do zrealizowania również w przypadku pozostawienia większości środków produkcji we władaniu prywatnym.

10. Zakres uspołecznienia środków produkcji: czy dla stworzenia społeczeństwa socjalistycznego niezbędne jest pełne przejęcie na własność społeczną wszystkich środków produkcji, czy jest to też niezbędne z punktu widzenia wymogów sprawnego funkcjonowania całej gospodarki?

11. Tempo uspołecznienia, przede wszystkim tempo przejmowania na własność społeczną wielkiego i średniego przemysłu. Czy ma to być długotrwały proces, obejmujący całe dziesięciolecia, czy też powinno to nastąpić bezpośrednio po przejęciu władzy przez klasę robotniczą, w ciągu kilku lat, jeśli już nie kilku miesięcy? Chodziło o to, czy takie szybkie tempo jest niezbędne z punktu widzenia ekonomicznego, dla zapewnienia normalnego funkcjonowania gospodarki, oraz z punktu widzenia politycznego, dla utrwalenia zdobytej wiedzy. Problem polegał też na tym, czy takie szybkie uspołecznienie jest możliwe, czy możliwe byłoby społeczne zarządzanie tak bardzo licznymi wywłaszczonymi przedsiębiorstwami, czy możliwe byłoby stworzenie odpowiednich struktur organizacyjnych, czy istniałyby odpowiednio przygotowane kadry, czy można by zatem zapewnić sprawne funkcjonowanie uspołecznionych zakładów, gdyby proces ten przebiegał w szybkim tempie. Mieściła się tu więc kwestia możliwości i potrzeby istnienia długotrwałego okresu gospodarki mieszanej, współistnienia sektora socjalistycznego, drobnotowarowego (z jego długotrwałym istnieniem w rolnictwie liczone się niemal powszechnie) oraz kapitalistycznego, także w średnim, a nawet częściowo wielkim przemyśle.

12. Formy uspołecznienia: kto miałby przejąć wywłaszczone środki produkcji i zarządzać nimi — aparat państwowy, samorząd terytorialny, spółdzielczość czy związki zawodowe?

13. Czy dotychczasowi właściciele powinni otrzymać odszkodowanie i ewentualnie w jakiej formie?

14. Odrębny problem stanowiła kwestia narodowych i międzynarodowych aspektów rewolucji, w szczególności możliwość zwycięstwa rewolucji w jednym lub kilku tylko krajach.

III

Kierując się zasadą chronologiczną, charakterystykę wybranych modeli rewolucji rozpocząć należy od tego, który właściwy był myśli marksistowskiej końca XIX i początku XX stulecia. Nawiązywał on bezpośred-

nio do wypowiedzi Engelsa z ostatnich lat życia, był przede wszystkim dziełem marksistów „drugiego pokolenia”, w szczególności K. Kautsky'ego. Pełny kształt przybrał w toku sporu z rewizjonizmem E. Bernsteina⁶. Oto jego podstawowe elementy.

1. Początkiem i kluczowym momentem procesu rewolucji socjalistycznej jest zdobycie władzy państwowej przez klasę robotniczą, reprezentowaną przez partię socjalistyczną. Rewolucja społeczna zaczyna się zatem od rewolucji politycznej. Stanowi ona „skok”, przerwanie ciągłości rozwoju. Opanowanie władzy państwowej przez proletariat jest koniecznym warunkiem rozpoczęcia socjalistycznych przeobrażeń w ekonomice.

2. Proletariat zdobędzie od razu pełnię władzy. Nie będzie zatem miał miejsca okres dzielenia przez niego władzy z burżuazją. Aby zmusić burżuazję do takiego podziału trzeba by zdobyć przewagę nad nią. Gdyby jednak klasa robotnicza taką przewagę już posiadała, wykorzystałaby ją do opanowania pełni władzy. Nierealne zaś jest przekonanie burżuazji lub znacznej jej części, że dopuszczenie klasy robotniczej do udziału we władzy, byłoby dla niej relatywnie korzystne. Udział socjalistów w rządzie burżuazyjnym może być wprawdzie w wyjątkowych wypadkach i przez krótki czas dopuszczalny, a nawet wskazany, ale nie oznacza on początku opanowywania władzy przez klasę robotniczą. Traktowanie koalicji rządowej socjaldemokracji z partiami burżuazyjnymi jako formy podziału władzy między reprezentowanymi przez nie klasami i jako reguły w okresie przechodzenia od kapitalizmu do socjalizmu jest błędne.

Zaznaczmy, że niektórzy marksiści nie wykluczali przy tym możliwości stopniowego opanowywania władzy, traktowali jednak taki przypadek jako wyjątek. Zarysowały się już wówczas wśród nich różnice poglądów dotyczące tego, czy należy liczyć się z koniecznością kilkakrotnego podejmowania przez klasę robotniczą prób zdobycia władzy, zanim kolejna taka próba zostanie uwieńczona trwałym powodzeniem, czy też należy wyczekiwać do momentu, w którym zaistnieje bardzo duże prawdopodobieństwo trwałego opanowania władzy za pierwszym szturmem⁷.

3. Zdobycie władzy państwowej przez proletariat polega przede wszystkim na przejęciu przez partię socjalistyczną steru rządów, na uzyskaniu przez nią kierownictwa aparatem państwowym. Nie było przy tym mowy o gwałtownym zburzeniu starego aparatu władzy.

4. Nie można liczyć na legalne i pokojowe opanowanie władzy, choć byłoby to najbardziej pożądane, gdyż nie można spodziewać się, by demokratyczne formy państwa kapitalistycznego pogłębiły się i utrwaliły. Istnieje bardzo duże prawdopodobieństwo (jeśli nie pewność), że w mo-

⁶ O modelu tym pisałem szczegółowo w pracy *Wzlot i upadek Karola Kautsky'ego*, Kraków 1972.

⁷ Teza o konieczności wielokrotnego podejmowania szturmu zaznaczyła się już w polemice z Bernsteinem u Róży Luksemburg, później rozwinął ją Pannekoek.

mencie, w którym dalsze istnienie tych form dałoby w parlamencie większość socjalistom i groziłoby burżuazji utratą posiadanej władzy, nastąpi uwsteczniczenie ustroju politycznego, zwłaszcza zaś zamach na powszechne i równe prawo wyborcze. Panujące klasy posiadające nie zechcą oddać bez walki władzy i mają poważne możliwości stawiania oporu, gdyż dysponują silnym aparatem państwowym i licznymi organizacjami oraz mogą liczyć na poparcie większości warstw pośrednich.

Tezę, że żadna klasa nie oddaje władzy dobrowolnie interpretowano z reguły w ten sposób, że burżuazja nie zrezygnuje z władzy bez doprowadzenia do próby sił, nie zaś — jak nieraz potem — że zmuszona ona może być do oddania władzy bez takiej próby w obliczu oczywistej niemożności skutecznego przeciwstawienia się woli klasy robotniczej.

Na pytanie, na jakiej zatem drodze proletariat dojdzie do władzy nie udzielano odpowiedzi dość jednoznacznych, stanowisko w tej materii było dość mgliste. Twierdzono przede wszystkim, że formy rewolucji mogą być różne i że nie da się ich w sposób naukowy przewidzieć. Stosunek do powstania zbrojnego był najczęściej nader sceptyczny, sceptyczniejszy niż Engelsa, który we „Wstępie” do *Walki klasowych we Francji* liczył się z tym, że w momencie, gdy socjaldemokracja uzyska poparcie większości społeczeństwa, gdy zatem armia składać się będzie w większości z żołnierzy o poglądach socjalistycznych, powstanie zbrojne mieć będzie szanse powodzenia, gdyż część armii opowie się po stronie ludu, nie będzie więc ono beznadziejną walką ludu z dysponującym nowoczesną techniką militarną wojskiem. Uważano, jak się wydaje, że w rozwiniętych krajach kapitalistycznych, w których klasa robotnicza posiada już pewne prawa polityczne i legalne organizacje masy proletariackie w bardzo wyjątkowych tylko okolicznościach skłonne byłyby uciec się do powstania zbrojnego i że nawet w przypadku takiej gotowości miałoby ono bardzo małe szanse powodzenia.

Większe nadzieje wiązano zwłaszcza od początku XX w. ze strajkiem powszechnym, pod wpływem w szczególności rewolucji 1905 r. i doświadczeń belgijskich. W uciekaniu się do takiego strajku w walce o powszechne prawo wyborcze szereg aspektów problematyki strajku masowego dało asumpt do ożywionych dyskusji, które stały się zarzewiem sporu wśród marksistów⁸.

Odnotujmy, że ówcześni marksiści nie przeczyli temu, że w nader wyjątkowych okolicznościach możliwa jest parlamentarna i legalna droga do władzy.

5. Koniecznym warunkiem przejęcia władzy przez partię socjalistyczną twierdzono, nawiązując do „Wstępu” Engelsa do pracy Marksa *Walki klasowe we Francji*, jest uzyskanie przez nią poparcia większości społeczeństwa. Do rozstrzygającej walki o władzę może dojść jednak, zanim

⁸ Szerzej o tym w drugiej części pracy *Wzlot i upadek Karola Kautsky'ego*.

po stronie socjaldemokracji opowie się większość społeczeństwa, wtedy mianowicie, gdy podjęta zostanie wspomniana wyżej próba uwstecznienia ustroju politycznego i gdy wywoła ona decydujące starcie między proletariatem a klasą panującą. Istnieją już natomiast lub szybko narastają niezbędne ekonomiczne, kulturowe i psychologiczne przesłanki rozpoczęcia przeobrażeń socjalistycznych. Uzyskanie poparcia większości społeczeństwa jest możliwe, gdyż rozwój przemysłu i proces koncentracji kapitału prowadzi do bezwzględного wzrostu liczbowego klasy robotniczej, a jej byt społeczny czyni ją podatną na przyswojenie sobie socjalistycznej świadomości.

6. Wprawdzie ruch socjalistycznych może też liczyć na poparcie pewnej, raczej niewielkiej, części warstw pośrednich, nie jest ono jednak niezbędne. Rewolucja socjalistyczna w rozwiniętych krajach kapitalistycznych będzie w zasadzie rewolucją czysto proletariacką.

7. Rola partii socjalistycznej polega głównie na uświadamianiu i organizowaniu klasy robotniczej.

Mniej jednoznaczne i bardziej kontrowersyjne były poglądy dotyczące roli partii w rozstrzygającej walce o władzę. Na przełomie XIX i XX w. kwestia ta nie była przedmiotem refleksji. Przewijała się natomiast w polemikach, toczących się od 1910 r. wokół problemu strajku masowego.

8. Chociaż kształtem rewolucyjnej władzy niewiele zajmowano się⁹, zakładano jak się wydaje najczęściej, że formą państwa będzie demokratyczna republika parlamentarna. Nie wykluczano wprawdzie ewentualności pewnych ograniczeń praw i wolności politycznych przeciwników rewolucji, ale zagadnienia tego nie rozwijano i nie konkretyzowano.

Gdy Bernstein przeciwstawił się idei dyktatury proletariatu, jego opo-nenci przeszli niemal całkowicie do porządku dziennego nad tą kwestią. Najbardziej jednoznacznie wypowiedział się na ten temat Plechanow na II zjeździe SDPPR w 1903 r., znajdując aprobatę Lenina. Broniąc znajdującego się w projekcie programu sformułowania o dyktaturze proletariatu, twierdził, że po zdobyciu władzy należy kierować się zasadą, że najwyższym prawem jest dobro rewolucji i że kierując się tą zasadą nie należy cofać się, jeśli okaże się to niezbędne, przed pozbawieniem burżuazji prawa wyborczego i rozwiązaniem parlamentu w przypadku uzyskania w nim przewagi przez przeciwników rewolucji¹⁰.

Przeświadczenie, że rewolucja dokona się z udziałem większości społeczeństwa, którego najliczniejszą częścią będzie klasa robotnicza i przekonanie, że proces przeobrażeń socjalistycznych przebiegać będzie łatwo,

⁹ Pisałem o tym szerzej w artykule *Problem państwa socjalistycznego w myśli marksistowskiej lat 1895 - 1917 (w 50-lecie „Państwa i rewolucji” Lenina)*, Państwo i Prawo, 1967, nr 11.

¹⁰ Por. mój artykuł *Trzy programy KPZR o dyktaturze proletariatu*, Kultura i Społeczeństwo, 1964, nr 2.

nie powodując szczególnych perturbacji w funkcjonowaniu ekonomiki, nie nadawały sporowi wokół dyktatury proletariatu szczególnego znaczenia. Podtrzymywano formalnie tezę Engelsa o obumieraniu państwa socjalistycznego, nie konkretyzując jej jednak, niejednakowo ją rozumiejąc i nie propagując jej szczególnie.

9. Uspołecznienie środków produkcji jest niezbędnym i najbardziej doniosłym warunkiem ustanowienia ustroju socjalistycznego.

10. Obejmować ono musi wszystkie środki produkcji.

11. Powinno być przeprowadzone wprawdzie stopniowo, ale szybko. Uspołecznienie kapitalistycznej własności środków produkcji powinno dokonać się drogą wywłaszczenia. Uspołecznienie chłopskich gospodarstw rolnych nastąpi na zasadzie ich dobrowolnego łączenia się w wielkie gospodarstwa zespołowe. Panowanie polityczne proletariatu i długotrwałe istnienie rozwiniętego sektora kapitalistycznego nie dałoby się połączyć.

12. Istnieć będą różne formy własności uspołecznionej — państwowa, municypalna i spółdzielcza.

13. Uspołecznienie dokona się najprawdopodobniej za częściowym odškodowaniem.

14. Rewolucja dokona się równocześnie lub prawie równocześnie w wielu najbardziej rozwiniętych ekonomicznie krajach. Kwestia ta nie była jednak przedmiotem pogłębionej refleksji.

Ten model rewolucji ukształtował się ostatecznie w pokojowym okresie rozwoju kapitalizmu; określiło to w bardzo znacznej mierze jego kształt i funkcje ideologiczne, które miał spełniać. Twórcom jego zależało szczególnie na popularyzowaniu tezy, że rewolucja socjalistyczna jest nieuchronna, że wcześniej lub później musi ona nastąpić. Uważali też za niezbędne przeciwstawianie się tezie, że przejście od kapitalizmu do socjalizmu nastąpi stopniowo, ewolucyjnie, bez „skoku”. Chcieli przeciwdziałać w ten sposób wrastaniu klasy robotniczej i jej organizacji w istniejące struktury społeczno-polityczne.

Z drugiej strony przeciwdziałać chcieli pochopnemu, przedwczesnemu wszczynaniu przez robotników decydującej walki o władzę i byli głęboko przekonani, że czas działa nieustannie na rzecz klasy robotniczej. Daje to nieraz asumpt do formułowania pod adresem tego modelu rewolucji zarzutu „attentyzmu”.

IV

Powyższemu modelowi przeciwstawił się w ostatnich latach ubiegłego stulecia Edward Bernstein, zapoczątkowując ten nurt myśli socjalistycznej, który przeszedł do historii pod nazwą rewizjonizmu. Najpełniej przedstawiony w jego pracy *Zasady socjalizmu i zadania socjaldemokracji*,

aprobowany z pewnymi modyfikacjami przez cały nurt reformistyczny, model przejścia od kapitalizmu do socjalizmu znamionował się przede wszystkim traktowaniem tego procesu jako bardzo długotrwałego, stopniowego przerastania jednego ustroju w drugi, zarówno w płaszczyźnie politycznej jak ekonomicznej.

1. Proces ten zaczyna się na długo zanim klasa robotnicza przez swą partię przejmie pełnię władzy politycznej. Zdobycie władzy państwowej nie ma tego znaczenia, jakie przypisywała mu koncepcja marksistowska, nie stanowi warunku wstępnego rewolucji socjalistycznej.

2. Zdobycie władzy państwowej nie nastąpi też jednorazowo. Mieć będzie miejsce długotrwały okres podziału władzy między burżuazją i proletariatem, stopniowego rozszerzania przez klasę robotniczą udziału we władzy. Wyrazem jego będzie koalicja rządowa partii socjaldemokratycznej z partiami reprezentującymi inne klasy i warstwy społeczne.

3. Proletariat przejmie zatem stopniowo dotychczasowy aparat państwowy i przeobrazi go.

4. Proces przejmowania władzy przez klasę robotniczą powinien mieć charakter legalny i przebiegać pokojowo. Rewolucja w sensie nielegalnej, uciekającej się do przemocy, drogi do władzy jest niepotrzebna i nie-realna. Taka droga wywołałaby ogromne perturbacje w funkcjonowaniu gospodarki, sparaliżowałaby ją w znacznej mierze, co odbiłoby się nader ujemnie na stopie życiowej mas ludowych. Wymagałaby ona też ustanowienia dyktatorskiej władzy, sprzecznej z celami socjalizmu. Legalne i pokojowe przejmowanie władzy przez klasy robotnicze jest w pełni możliwe w państwie o ustroju demokratycznym. Aczkolwiek nie można wykluczyć pojawiania się prób uwstecznienia ustroju politycznego bądź utrzymywania instytucji niedemokratycznych, dominującą tendencją jest coraz większa demokratyzacja ustroju politycznego, prowadząca do tego, że państwo przestaje być narzędziem panowania klasowego. W demokratycznym państwie uzyskanie absolutnej większości w parlamencie zapewni socjaldemokracji zdobycie pełni władzy.

W warunkach demokracji panowanie proletariatu zależy tylko od osiągnięcia przez niego odpowiedniej dojrzałości intelektualnej i od stopnia rozwoju ekonomicznego.

5 - 6. Aby uzyskać poparcie większości społeczeństwa socjaldemokracja powinna starać się o względy nie tylko klasy robotniczej, lecz również warstw pośrednich, odpowiednio przystosowując swój program.

Pozyskanie większości społeczeństwa jest całkowicie realne, ale nie nastąpi z pewnością szybko. Nie ma to jednak o tyle znaczenia, że stopień rozwoju kapitalizmu, słaba wciąż jeszcze koncentracja produkcji, istnienie ogromnej liczby fabryk i przedsiębiorstw — w tym bardzo wielu drobnych i średnich — nie pozwala na uspołecznienie ich większości. Poziom intelektualny i umiejętności organizatorskie klasy robotniczej nie czynią jej zaś jeszcze zdolną do kierowania życiem społecznym. Nawet

w przypadku przyjęcia przez socjaldemokrację pełni władzy nie mogłaby więc ona przystąpić do realizacji na szerszą skalę przeobrażeń socjalistycznych; próba dokonania ich musiałaby zakończyć się całkowitym niepowodzeniem.

7. Wprawdzie partia socjalistyczna spełnia doniosłe funkcje w procesie kształtowania się przesłanek przerastania kapitalizmu w socjalizm, uświadamia i organizuje klasę robotniczą, walczy o demokratyzację ustroju politycznego, poprzez tworzenie kolicji rządowej z partiami lewicy burżuazyjnej realizować będzie współudział proletariatu we władzy państwowej, ale niemniej ważną rolę odgrywają inne formy organizacji klasy robotniczej, związki zawodowe, spółdzielczość spożywców i nie należy przypisywać partii nadrzędnej pozycji w systemie organizacji klasy robotniczej.

8. Formą państwa socjalistycznego powinna być demokratyczna republika parlamentarna. Jakiegokolwiek ograniczenie wolności i praw politycznych jest niedopuszczalne.

9. Uspołecznienie środków produkcji stanowi wprawdzie ważki element kształtowania ustroju socjalistycznego, ale istotne znaczenie ma również społeczna kontrola nad środkami produkcji, nawet jeśli pozostają one własnością prywatną. Dla urzeczywistnienia ideałów socjalizmu ważne jest również istnienie odpowiedniego ustawodawstwa gospodarczego i społecznego.

10. Długotrwały proces przerastania kapitalizmu w socjalizm znamiować się będzie istnieniem gospodarki mieszanej, współistnieć będą układy kapitalistyczny, drobnotowarowy i socjalistyczny. Ten ostatni będzie wprawdzie stopniowo rozszerzał się, ale czy stanie się on kiedykolwiek wyłącznym — to kwestia co najmniej otwarta.

11. Przejmowanie na własność społeczną środków produkcji dokonywać się powinno bardzo ostrożnie i powoli.

12. Formy uspołecznienia powinny być różnorodne. Należy ograniczyć państwową formę własności, gdyż grozi ona zbiurokratyzowaniem życia gospodarczego.

13. Uspołecznienie dokonywać się powinno wyłącznie w drodze odškodowania za wywłaszczone środki produkcji. Wymaga tego zarówno zasada sprawiedliwości, jak wzgląd na niezakłócanie procesu produkcyjnego.

14. Powolny, długotrwały charakter procesu przekształcania się kapitalizmu w socjalizm oznacza, że choć nie musi się on rozpocząć naraz we wszystkich rozwiniętych przemysłowo krajach, to jednak po pewnym czasie przebiegać będzie równocześnie w wielu krajach.

Również ta koncepcja powstała w okresie nierewolucyjnym, ale jej twórcy, inaczej niż twórcy poprzedniego modelu, sądzili że ten pokojowy okres kapitalizmu będzie miał trwały charakter, nie uważali za prawdo-

podobne by nastąpić miała rewolucyjna sytuacja. Sądzi — znowu inaczej niż ówcześni marksiści — że ekonomika kapitalistyczna będzie funkcjonowała, dzięki rozwojowi trustów i karteli, systemu kredytowego i informacji gospodarczej coraz sprawniej, konflikty klasowe nie będą przybierały na sile, formy walki klasowej będą coraz łagodniejsze, a konflikty międzynarodowe będą rozwiązywane pokojowo. Ten model przejścia od kapitalizmu do socjalizmu służyć miał uzasadnieniu reformistycznej koncepcji polityki socjaldemokracji, poniechaniu przez nią postawy totalnej opozycji wobec ustroju kapitalistycznego, orientacji na trwałe blok z lewicowymi partiami burżuazyjnymi.

V

Koncepcja rewolucji właściwa ideologii rewolucyjnego syndykalizmu odegrała znacznie mniejszą niż poprzednio omówione rolę w dziejach międzynarodowego ruchu robotniczego; większą popularność zyskała przed pierwszą wojną światową tylko we Francji i Włoszech, później w Hiszpanii¹¹. Różniła się ona pod wieloma względami od obu przedstawionych modeli. Jej ściśle odtworzenie nie jest łatwe. Po pierwsze dlatego, że w poglądach czołowych twórców tego nurtu myśli występowały niemało ważne różnice. We Francji różnice takie dostrzec można przede wszystkim między tym co pisali intelektualiści Sorel, Lagardelle, Berth, a tym, co głosili rewolucyjni syndykaliści, przewodzący ruchowi związkowemu zorganizowanemu w CGT. Czołowi teoretycy tego nurtu we Włoszech, Arturo Labriola i Enrico Leone, choć pozostawali pod wielkim wpływem Sorela, nie przyjmowali mechanicznie jego myśli, nadawali tej doktrynie pewne swoiste cechy. Przedstawione niżej poglądy reprezentowane są więc dla większości, ale nie dla wszystkich rewolucyjnych syndykalistów. Po drugie, dlatego że poglądy te były nieraz mgliste, dalekie od precyzji. Dotyczy to w szczególności ich wyobrażeń o mechanizmie dokonywania przeobrażeń socjalistycznych. Mając na uwadze powyższe zastrzeżenia, zasadnicze elementy tego modelu można ująć następująco.

1 - 3. Rewolucja socjalistyczna nie polega na zdobyciu władzy przez proletariat, lecz na zburzeniu władzy państwowej. Gdyby organizacja państwowa została zachowana czy to w postaci republiki demokratycznej, czy w postaci dyktatury proletariatu, samo społeczeństwo środków produkcji nie przyniosłoby wolności i równości, ideały socjalizmu nie zo-

¹¹ O koncepcji tej pisałem szerzej w artykule *Ideologia rewolucyjnego syndykalizmu we Francji, Z pola walki*, R. 1, 1977.

stałyby urzeczywistnione, opanowanie steru aparatu państwowego przez partię socjalistyczną spowodowałoby jedynie zmianę uprzywilejowanych, którzy nie byłiby zainteresowani w obumieraniu państwa.

4. Rewolucja oznaczająca równoczesne zburzenie państwa i likwidację kapitalistycznej własności środków produkcji nie może dokonać się pokojowo ani legalnie. Musi ona przybrać kształt gwałtownego starcia dwóch klas, proletariatu i burżuazji. Formą tej konfrontacji będzie strajk generalny, kierowany przez związki zawodowe. Aby do tego starcia doszło niezbędne jest stałe potęgowanie się antagonizmów klasowych i przeciwdziałanie wszystkiemu co te antagonizmy może osłabić. Konieczne jest wytwarzanie w proletariacie takich cech i postaw, których wymaga walka. Stąd znaczenie rozwijania akcji bezpośredniej, takich form walki klasowej, w których dochodzi do bezpośredniego zderzenia się robotników i kapitalistów. Stąd znaczenie idei czy — jak to ujmował Sorel — mitu, strajku generalnego.

5. Kwestię przesłanek rewolucji rozważali rewolucyjni syndykalisci wyłącznie w aspekcie przesłanek politycznych i psychologiczno-etycznych. Będzie ona możliwa do dokonania, gdy proletariat w swej masie będzie gotowy do przeprowadzenia strajku generalnego. Jednocześnie po to, by można było tworzyć ustrój socjalistyczny i by zapewnić dalszy rozwój cywilizacji i kultur, niezbędne jest ukształtowanie się wśród robotników odpowiedniej mentalności, a zwłaszcza traktowania pracy jako nadrzędnej, autonomicznej wartości, jako wewnętrznej potrzeby. Powstanie nowej moralności mas robotniczych jest niezbędnym warunkiem tego, aby ustrój socjalistyczny mógł stać się postępowym ogniwem ewolucji społecznej. Skoro społeczeństwo socjalistyczne ma od początku być społeczeństwem bezpieczeństwa, niezbędne jest stworzenie takiej organizacji produkcji, w której przymus zewnętrzny, stanowiący niezbędny element dyscypliny pracy, zostałby zastąpiony przez przymus wewnętrzny. Skłonność do bezinteresownej pracy, rozwój postawy twórczej wśród robotników są też potrzebne po to, by społeczeństwo socjalistyczne skłonne było do czynienia wielkich inwestycji, niezbędnych dla dalszego postępu produkcji. Wyznawanie woluntarystycznej filozofii dziejów powodowało, że rewolucyjni syndykalisci bagatelizowali kwestię obiektywnych, ekonomicznych przesłanek rewolucji.

6. Rewolucja jest wyłącznym dziełem klasy robotniczej. Problem sojuszników proletariatu nie skupiał na sobie uwagi rewolucyjnych syndykalistów.

7. Podstawową formą ruchu robotniczego są związki zawodowe. Jest to — w odróżnieniu od partii socjalistycznych — specyficznie i wyłącznie proletariacka forma organizacji. Kierują one walką strajkową i innymi formami akcji bezpośredniej, zanim jeszcze zaistnieją warunki dla przeprowadzenia ostatecznego szturmu na kapitalizm, mając też kiero-

wać tym szturmem, to jest strajkiem generalnym. Istnienie robotniczej partii politycznej jest bądź to całkowicie zbędne, bądź — według innych — jej rola powinna ograniczać się do walki o demokratyzację państwa kapitalistycznego. Ci, którzy negowali w ogóle potrzebę istnienia partii twierdzili, że jej główną płaszczyzną działania jest parlament, parlamentarizm zaś jest szkołą kompromisów, terenem współpracy klas, co stanowi przeszkodę w rozwijaniu antagonizmu klasowego. Partia nie jest klasie robotniczej potrzebna nie tylko z punktu widzenia przebiegu rewolucji, lecz także z punktu widzenia kształtowania się świadomości rewolucyjnej, ta rodzi się bowiem u robotników w toku bezpośredniej walki klasowej, a nie z punktu widzenia walki o poprawę warunków bytu w ramach kapitalizmu, tę prowadzą bowiem związki zawodowe.

8. Problematyka kształtu państwa socjalistycznego nie istniała dla rewolucyjnego syndykalizmu, postulującego zlikwidowanie organizacji państwowej w toku rewolucji.

9 - 13. Związki zawodowe miały też stać się podstawowym elementem struktury organizacyjnej społeczeństwa socjalistycznego. W ich władanie miały przejść środki produkcji. Ideologowie rewolucyjnego syndykalizmu wzbraniłi się z reguły kategorycznie przed konkretyzowaniem swej wizji socjalizmu i swych wyobrażeń o mechanizmie uspołecznienia środków produkcji. Na sprzeciw ten nie miały wpływ wywierają właściwe im apoteozowanie spontaniczności i przeświadczenie, że nie można w sposób naukowy przewidywać rozwoju społecznego. Z ich skąpych wywodów na ten temat wynika, że co najmniej niektórzy z nich sądzili, iż proces przejmowania przez związki zawodowe środków produkcji będzie przebiegał stopniowo i powoli, i że zacznie się on jeszcze w ramach ustroju kapitalistycznego.

14. Ideologowie rewolucyjnego syndykalizmu nie zajmowali się problematyką międzynarodowego charakteru rewolucji.

W odróżnieniu od dwóch poprzednich modeli, które opierały się w zasadzie na mniej lub bardziej trafnej czy wręcz błędnej analizie istniejących stosunków i prognozach dotyczących dalszego rozwoju ekonomicznego i politycznego, koncepcja syndykalistyczna była przede wszystkim wyrazem pewnych specyficznych doświadczeń i tradycji francuskiego ruchu robotniczego, mentalności części francuskiego proletariatu oraz niepokojów i poszukiwań takich intelektualistów jak Sorel. Wypracowana w pokojowym okresie rozwoju kapitalizmu i przybierania na sile tendencji reformistycznych w ruchu socjalistycznym stanowiła swoistą reakcję na klasyczny reformizm i próbę nadania ruchowi robotniczemu charakteru bardziej agresywnego wobec istniejącego ustroju. Mimo to jednak dopatrzeć się w niej można również swoistego reformizmu, odnoszącego się nie tyle do sfery przeobrażeń politycznych, ile do sfery przeobrażeń ekonomiki kapitalistycznej.

VI

W odróżnieniu od przedstawionych modeli rewolucji, koncepcja powyższa wypracowana została ostatecznie nie w okresie pokojowym, lecz w czasie, gdy istniała już lub widomie narastała sytuacja rewolucyjna, gdy kwestia drogi do władzy i charakteru przeobrażeń socjalistycznych nabrała bezpośredniego, praktycznego charakteru. Jeśli do pierwszej wojny światowej Lenin koncentrował swą uwagę na problematyce rewolucji w Rosji, a więc rewolucji burżuazyjno-demokratycznej, to wraz z wybuchem wojny przedmiotem jego szczególnego zainteresowania staje się także kwestia rewolucji socjalistycznej w Europie. Wojna miała przecież — jak przewidywali uprzednio marksiści — zrodzić rewolucyjną sytuację i należało ją, jak sugerowała rezolucja przyjęta na kongresie II Międzynarodówki w Stuttgarcie, wykorzystać dla położenia kresu kapitalizmowi. Rewolucja Październikowa przyniosła pierwsze doświadczenie, które wywarło znaczny wpływ na wyobrażenia Lenina, dotyczące interesujących nas tutaj aspektów rewolucji, rozpatrywanej jako sprawa najbliższej przyszłości. Przedstawiana tu koncepcja traktowana była przez niego jako najbardziej prawdopodobna, rokująca największe nadzieje na powodzenie, gdyż najbardziej adekwatna do istniejącej konkretnej sytuacji, a więc jako podstawa strategii i taktyki ruchu rewolucyjnego. Podkreślmy, że Lenin nie wykluczał jednak możliwości także innego pod pewnymi względami przebiegu procesu rewolucji. Nie był on nigdy skłonny do absolutyzowania doświadczeń historycznych, a zwłaszcza form procesów społecznych.

Podstawowe idee tej koncepcji były następujące¹².

1. Podstawowym problemem rewolucji jest problem władzy państwowej; rewolucja socjalistyczna zaczyna się od jej zdobycia. Podkreślając z naciskiem tę, głoszoną stale przez marksistów tezę, Lenin jednocześnie uwypuklał myśl twórców marksizmu, iż państwo socjalistyczne będzie państwem obumierającym.

2. Opanowanie władzy przez proletariat jest jednorazowym aktem, a nie stopniowym procesem. Niemożność dzielenia przez proletariat władzy z burżuazją wynika przede wszystkim z charakteru antagonizmu między tymi dwiema klasami, innego niż ten, który istniał między burżuazją a klasami feudalnymi.

3. Zdobycie władzy polega nie na przejęciu kierownictwa istniejącym aparatem państwowym, lecz na szybkim zburzeniu podstawowych jego ogniw. Ta teza, nawiązująca do pewnych wypowiedzi Marksa, stanowiła istotne *novum* w porównaniu z modelem właściwym myśli marksistowskiej na przełomie stuleci. Zburzenie starego aparatu państwowego jest

¹² O koncepcji tej pisałem kilkakrotnie, por. zwłaszcza, Lenin o formach rewolucji socjalistycznej, *Studia Filozoficzne*, 1960, nr 2 - 3.

niezbędne nie tylko ze względu na jego skład osobowy, związany z dotychczasowymi klasami panującymi, lecz także ze względu na jego strukturę, ukształtowaną tak, by jak najbardziej utrudnić masom ludowym wpływ na jego działalność i udział w sprawowaniu władzy. Realizacja przeobrażeń socjalistycznych wymaga zaś takiej struktury aparatu państwowego, która stworzy masom maksymalne możliwości udziału w rządzeniu. Osnową takiej struktury może być system Rad delegatów ukształtowany w toku rewolucji lutowej w Rosji.

4. Proletariat nie może dojść do władzy drogą legalną i pokojową. Jest ona niemożliwa, gdyż demokratyczne formy państwa kapitalistycznego nie będą trwałe. Imperializm rodzi tendencję do reakcji politycznej, by zapobiec opanowaniu przez proletariat władzy drogą parlamentarną, burżuazja nie cofnie się przed uwstecznieniem ustroju politycznego lub wprowadzeniem stanu wyjątkowego. Droga do władzy prowadzi poprzez walkę zbrojną. Uznanie powstania zbrojnego za podstawową — w istniejącej sytuacji — formę rewolucji stanowiło także istotne *novum* w porównaniu z pierwszym z przedstawionych tu modeli.

5. Kwestia przesłanek rewolucji to głównie kwestia przesłanek politycznych; ekonomiczne bowiem istnieją już w rozwiniętych krajach europejskich. Niezbędnym warunkiem sięgnięcia przez ruch rewolucyjny po władzę jest uzyskanie poparcia większości proletariatu, i to nie tylko większości robotników przemysłowych, lecz także większości wyzyskiwanej części ludności wiejskiej, proletariatu i półproletariatu wiejskiego. Nie należy natomiast uzależniać sięgnięcia po władzę od uprzedniego uzyskania formalnie wyrażonej aprobaty większości społeczeństwa dla programu przeobrażeń socjalistycznych. Ta teza stanowiła szczególnie doniosłe, brzemienne w konsekwencje *novum*. Jej uzasadnienie było następujące. W zasadzie niemalże niemożliwe jest uzyskanie takiej aprobaty przed zdobyciem władzy. Wynika to po pierwsze z wpływów burżuazji, która będąc klasą panującą ekonomicznie i politycznie posiada potężne środki kształtowania poglądów mas; po drugie, ze struktury klasowej społeczeństwa kapitalistycznego, znamionującej się znaczną liczebnością warstw pośrednich, które ze względu na dwoistość swej pozycji ekonomicznej mają chwiejną postawę polityczną, wahają się między opowiedzeniem się za burżuazją a opowiedzeniem się za proletariatem; i nie są w stanie dokonać ostatecznego wyboru zanim uzyskają praktyczną możliwość porównania władzy proletariatu z władzą burżuazji. Poza tym nie można uważać wyborów powszechnych za jedyny czy główny sprawdzian stosunku większości społeczeństwa do programu socjalistycznych przeobrażeń. W okresach rewolucyjnych świadomość mas ulega bowiem szybkim przemianom, toteż z reguły organy przedstawicielskie wyłonione z takiego głosowania wyrażają przewyższony już stan świadomości politycznej społeczeństwa. Na wyniki głosowania wpływa również siła tradycji powodująca na przykład, że część wyborców głosujących pod wpły-

wem tradycji na partię drobnomieszczańską w istocie rzeczy popiera program rewolucyjnej partii proletariatu i w innych formach walki politycznej opowiada się po jej stronie. Wreszcie w momentach przeciagania się kryzysu politycznego część mas nie uczestniczy w wyborach na skutek utraty wiary w celowość tej formy działania politycznego. Odrębną grupę przyczyn tego, że wyniki wyborów powszechnych, nie są adekwatnym wyrazem politycznej woli większości społeczeństwa stanowią wysiłki podejmowane przez burżuazyjny aparat państwowy i organizacje klas posiadających zmierzające do wywierania presji na głosujących lub wręcz do sfalszowania wyników głosowania. Tak więc nawet w tych przypadkach, gdyby większość społeczeństwa popierała rewolucyjną partię proletariatu, nie znalazłoby to najprawdopodobniej wyrazu w wynikach głosowania. Zresztą nawet uzyskanie większości w parlamencie nie daje rewolucyjnemu ruchowi robotniczemu gwarancji zdobycia władzy bez wojny domowej, bardzo mało prawdopodobne jest bowiem to, by aparat państwowy zechciał podporządkować się w takim przypadku woli większości społeczeństwa i by wrogie socjalizmowi siły klasowe i polityczne nie podjęły próby zapobieżenia siłą zmianie klasowego charakteru państwa.

Oczekiwanie na pozytywny werdykt ze strony większości społeczeństwa może też być niewłaściwe z punktu widzenia skuteczności walki o władzę. Chodzi o to, że o powodzeniu tej walki decyduje również wybór stosownego momentu jej podjęcia, a układ sił w okresach rewolucyjnych bardzo często ulega zmianom. Może on być korzystniejszy, zanim jeszcze większość społeczeństwa ujawni w wyborach swą aprobatę dla rewolucji.

Uzyskanie poparcia większości proletariatu stwarza realną możliwość zdobycia władzy przez ruch rewolucyjny, gdyż w każdym kraju kapitalistycznym siła proletariatu jest bez porównania większa, niżby to wynikało z jego liczebności, a to na skutek jego roli w ekonomice kraju, stopnia jego organizacji, jego oddziaływania na pozostałą część mas ludowych, które jest znacznie większe w różnych formach walki pozaparlamentarnej.

Niezbędnym warunkiem podjęcia bezpośredniej walki o władzę jest istnienie sytuacji rewolucyjnej. Ma ona miejsce wówczas, gdy „dół” nie chce dłużej żyć po staremu, a „góry” nie mogą dłużej rządzić po staremu, gdy wszystkie wrogi proletariatowi siły klasowe są uwikłane w sprzecznościach, wewnętrznie skłócone i zmęczone walką, gdy wszystkie żywioły wahające się, a zwłaszcza ugrupowania drobnomieszczańskie są skompromitowane bankructwem ich polityki i gdy wśród proletariatu zaczynają masowo potęgować się dążenia do najbardziej stanowczych, śmiałych działań rewolucyjnych. Sytuacja rewolucyjna wytwarza się przede wszystkim w wyniku obiektywnych procesów ekonomiczno-społecznych. Aczkolwiek władzę można zdobyć nie posiadając je-

szcze poparcia większości społeczeństwa, dla trwałego jej utrzymania i dokonania przeobrażeń socjalistycznych niezbędne jest możliwie szybkie pozyskanie takiego poparcia. Konieczne jest zatem szybkie dokonanie takich przeobrażeń, które spowodują korzystny dla władzy proletariatu zwrot w postawie warstw drobnomieszczańskich.

6. Rewolucja socjalistyczna nie będzie rewolucją czysto proletariacką; w skład obozu rewolucyjnego wejdzie również część warstw pośrednich; jego sojusznikiem stać się mogą również ruchy narodowowyzwoleńcze.

7. Doniosła jest rola partii w procesie rewolucji. Nie sprowadza się ona tylko do uświadamiania i organizowania klasy robotniczej, lecz polega również na wypracowaniu odpowiedniej strategii i taktyki zmierzającej do połączenia wszystkich sił i nurtów obiektywnie antykapitalistycznych, przy zapewnieniu kierownictwa klasy robotniczej i do organizacyjnego przygotowania powstania zbrojnego oraz kierowania nim. Szczególne wyeksponowanie w tym modelu roli partii związane było więc z wyobrażeniami o składzie obozu rewolucyjnego i o formie rewolucji.

8. Panowanie państwowe proletariatu musi przybrać postać dyktatury. Ma ono być — niełatwym do urzeczywistnienia — połączeniem dyktatury wobec obalonych klas eksploatacyjnych z najpełniejszą demokracją dla mas ludowych. W ustroju dyktatury proletariatu rewolucyjna partia robotnicza musi mieć zapewnione kierownictwo polityczne. Szczególne uwypuklenie niezbędności dyktatury proletariatu było następstwem tezy, iż zdobycie władzy nastąpi w drodze zastosowania przemocy, walki zbrojnej, zanim jeszcze większość społeczeństwa opowie się zdecydowanie po stronie rewolucyjnej partii, że obóz rewolucyjny będzie klasowo niejednorodny i że należy liczyć się ze stawianiem przez burżuazję i jej sprzymierzeńców bezwzględnej oporu nowej władzy.

Poglądy dotyczące uspołecznienia ekonomiki właściwe temu modelowi zbliżone były do tych, które znamionowały pierwszy z omówionych tu modeli.

9. Uspołecznienie środków produkcji traktowane było jako główny element przeobrażeń socjalistycznych.

10. Miało ono objąć całą gospodarkę.

11. Dokonywać się miało wprawdzie stopniowo, jednakże banki oraz wielkie i średnie przedsiębiorstwa kapitalistyczne powinny być uspołecznione bezpośrednio lub wkrótce po zdobyciu władzy przez klasę robotniczą. Natomiast proces socjalistycznych przeobrażeń w sektorze drobnotowarowym trwać będzie znacznie dłużej.

12. Podstawową formą własności socjalistycznej stać się powinna własność państwowa; obok niej występować będzie również własność spółdzielcza.

13. Regułą miałyby być wywłaszczenie przedsiębiorstw kapitalistycznych bez odszkodowania.

14. Istnieje wprawdzie ścisła więź między narodowym oraz międzynarodowym aspektem rewolucji i im szerszy jest zasięg terytorialny rewolucji, tym łatwiejsza jest realizacja przeobrażeń socjalistycznych, możliwe jest jednak zwycięstwo rewolucji początkowo w jednym tylko lub kilku krajach.

Zrodzona w okresie wzniesienia fali rewolucyjnej koncepcja ta eksponowała zagadnienia, które miały bezpośrednie znaczenie dla rewolucyjnej praktyki ruchu robotniczego, dotyczyły bowiem drogi do władzy i kształtu władzy państwowej. U podstaw jej leżało przeświadczenie, że proces przejścia do socjalizmu dokonywać się będzie przez bardzo ostrą walkę klasową, że wojna spowodowała określony stan mentalności społecznej, szczególną skłonność do rozstrzygania siłą konfliktów społecznych i że jeśli nie dokona się rewolucja socjalistyczna nastąpi okres reakcji politycznej i wybuchnie wkrótce wojna światowa.

Należy jednak zaznaczyć, że Lenin nie negował tego, iż w pewnych szczególnych okolicznościach proces rewolucji może pod pewnymi względami mieć odmienny charakter, dopuszczał więc na przykład możliwość pokojowego zdobycia władzy przez klasę robotniczą, możliwość wolniejszego tempa uspołecznienia środków produkcji i wymiany, możliwość wywłaszczenia za odszkodowaniem.

VI

Ta koncepcja, podobnie jak poprzednio omówiona, powstała w okresie wzniesienia fali rewolucyjnej po pierwszej wojnie światowej i pozostawała pod wrażeniem pierwszych niepowodzeń ruchu rewolucyjnego w Europie zachodniej i środkowej, zwłaszcza w Niemczech. Jej czołowymi współtwórcami byli Pannekoek i Gorter; podzielana była — z pewnymi modyfikacjami — przez lewacki nurt w łonie III Międzynarodówki, którego część usiłowała potem bez powodzenia utworzyć odrębną międzynarodówkę¹³.

Odnosić się ona miała do krajów Europy środkowej i zachodniej i eksponowała te aspekty procesu rewolucji, które w tej części Europy miały mieć zasadniczo odmienny charakter niż w Europie wschodniej. U jej podstaw leżało bowiem przeświadczenie, że na zachód od linii Gdańsk—Triest sytuacja jest całkiem inna niż w Rosji i determinować to musi odmienny przebieg procesu rewolucyjnego.

Jej odmienność od poprzedniego modelu dotyczyła głównie poniższych kwestii.

1-2. Zapoczątkowujące proces rewolucji zdobycie władzy przez kla-

¹³ Por. szerzej na ten temat mój artykuł *Ideologia „lewicowego” komunizmu i jej krutyka* przez W. Lenina, *Studia Nauk Politycznych*, 1976, nr 2 i 3.

sę robotniczą musi być od razu całkowite, nie nastąpi ono jednak według wszelkiego prawdopodobieństwa za pierwszym szturmem, proletariat będzie wielokrotnie zdobywał i tracił władzę, zanim zwycięstwo jego stanie się trwałe.

3. Nastąpi ono wyłącznie w drodze walki zbrojnej. Parlament jako instytucja państwa kapitalistycznego służyć może tylko burżuazji, a ruch robotniczy nie powinien w ogóle uczestniczyć w jego działalności. Udział w tej działalności musi pozbawić partię komunistyczną rewolucyjnego charakteru.

4. Ekonomiczne przesłanki rewolucji już istnieją. Załamanie ekonomiki kapitalistycznej jest zjawiskiem trwałym; nie zdoła ona już ponownie rozkwitnąć. Ta przesłanka jest niezbędna, ale niewystarczająca. Decydującą przesłanką jest stan świadomości i postawa mas robotniczych. Rewolucja musi być bezpośrednim dziełem całej lub prawie całej klasy robotniczej, przenikniętej świadomością socjalistyczną. W Europie zachodniej i środkowej długotrwała kultura mieszczańska wycisnęła głębokie piętno na sposobie myślenia i odczuwania szerokich rzesz ludu, w tym robotników. Wyzwolenie mas robotniczych spod panowania tej kultury stanowi zatem najpoważniejszy warunek rewolucji. Nie mogło się ono dokonać przed załamaniem ekonomiki kapitalistycznej, następuje ono w okresie rewolucyjnym, zwłaszcza w toku ponawiających się spontanicznych buntów robotniczych. Również działalność partii rewolucyjnej musi mieć przede wszystkim na uwadze przezwyciężanie wpływu kultury mieszczańskiej. Dopóki ogromna większość robotników nie wyzwoli się spod tego wpływu, taktyka partii komunistycznej nie powinna zmierzać do możliwie najszybszego trwałego opanowania władzy. Zdobywanie władzy w warunkach niedojrzałości duchowej proletariatu do jej sprawowania nie przyniosłoby dyktatury proletariatu, lecz dyktaturę partii.

5. Rewolucja musi być dziełem ogromnej większości klasy robotniczej również dlatego, bo będzie to rewolucja czysto proletariacka.

Specyfika tej części Europy polega przede wszystkim na tym, że proletariat jest całkowicie osamotniony, nie ma takiego sojusznika, jakim w Rosji było biedne chłopstwo. Jest ono tu nieliczne i klasa robotnicza nie ma nic do zaoferowania. Podobnie miejskie warstwy prośrednie na skutek uzależnienia od wielkiego, zwłaszcza bankowego, kapitału są wrogie rewolucji. Wydarzenia rewolucyjne połączyły jeszcze silniej wszystkie klasy przeciw proletariatowi, a kolejna fala rewolucji stanu tego nie zmieni. Dopiero przy końcu długotrwałego procesu rewolucyjnego liczyć można na zmianę postawy części tych warstw.

6. Z całkowitego odosobnienia proletariatu, z czysto proletariackiego charakteru rewolucji wynika znacznie mniejsza niż w Rosji rola partii rewolucyjnej. Odpadają tu bowiem te jej funkcje, które związane były z umiejętnością pozyskiwania sojuszników i z wyborem odpowied-

niego momentu ataku. Rewolucja będzie dziełem samorzutnie i samodzielnie działających mas robotniczych. Ideologowie „lewicowego komunizmu” nie szli wprawdzie tak daleko by, jak rewolucyjni syndykaliści, w ogóle negować potrzebę istnienia partii, ale traktowali ją niemal wyłącznie jako organizację dla propagowania rewolucyjnej akcji.

7. Należy ustanowić dyktaturę proletariatu, nie ma w niej jednak miejsca dla kierowniczej roli partii, która nie daje się połączyć z konsekwentną, pełną realizacją systemu władzy sprawowanej przez rady robotnicze.

*

* *

Wielość koncepcji rewolucji i kontrowersje, które wokół nich toczyły się, są świadectwem zmagania się z ogromnie złożoną materią. Znalazła w nich wyraz odmiennosc i zmienność kontekstu ekonomicznego, społecznego i politycznego, w którym działały poszczególne partie robotnicze, odmiennosc i zmienność położenia społecznego klasy robotniczej, wielkości i struktury ruchu robotniczego, zwłaszcza partii robotniczych, różnicowanie tradycji klasy robotniczej i ruchu robotniczego, a także nieraz odmienne wpływy ideologii burżuazyjnej i drobnomieszczańskiej. Analiza tych uwarunkowań wymagałaby odrębnego opracowania.